

ГЛИБИНА СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ ЗА СПОРІДНЕННЯМ ТА СВОЯЦТВОМ

Важливою характеристикою словотвірної парадигми (далі СП), окрім її протяжності, що визначається кількістю зон та семантичних позицій, є також глибина СП, тобто глибина семантичних позицій у СП [1]. Розгортання СП в глибину передбачає заповнення однієї семантичної позиції різними дериватами з одним і тим же словотвірним значенням (далі СЗ). Такі деривати, утворені від спільної твірної основи з допомогою однофункціональних, але різнозвучних словотворчих формантів, можуть розрізнятися не лише стилістичними характеристиками [як вважає Л. Клобукова, 2, с. 25; 3, с. 30], конотаціями, емоційним забарвленням, а й частотою і сферою використання, і навіть семантично.

Поняття про природу таких спільноосновних утворень з різнозвучними дериваційними формантами належить до дискусійних у сучасній мовознавчій літературі. “Залежно від аспекту дослідження й розуміння природи таких дериватів, їх називають лексичним дублетами, спільнокореновими чи словотвірними синонімами, словотвірними або морфологічними варіантами” [4, с. 31] (критичний огляд літератури, що стосується проблеми словотвірної синонімії, детальніше див.: [4, с. 163-164]). Ми ж услід за І. Коваликом та В. Грещуком вважаємо такі ряди однакових чи близьких за значенням спільноосновних дериватів з різноструктурними формантами словотвірними синонімами. Водночас синонімічні деривати на лексичному рівні як одиниці лексики є лексичними синонімами, не відрізняючись від різнокоренових слів. Тому не дивно, що такі синоніми називають ще й лексико-словотвірними [5, с. 107]. Словотвірна і лексична синонімія, таким чином, – явища, належні до різних мовних рівнів, але тісно пов’язаних між собою [6, с. 88]. Набір слів, що входять до СП, може служити об’єктом вивчення семантичного аналізу лексики, оскільки семантична організація лексики визначається і тими

відношеннями, які складаються всередині компонентів і між компонентами СП [7, с. 11].

Те, що спільноосновні різноформатні десубстантиви є окремими словами, а не варіантами одного слова і лексико-семантичні відношення між ними відповідають різновидам семантико-функціональних кореляцій між різноосновними лексичним синонімами, підтверджує аналіз лексико-семантичної структури словотвірних синонімів, утворених на базі іменників-назв осіб за спорідненням та свояцтвом. Семантичні структури спільноосновних десубстантивів з однаковим СЗ аналізуються за смисловим обсягом, за місцем і роллю тотожних лексико-семантичних варіантів (далі ЛСВ) у семантичних структурах дериватів, при цьому враховуються конотації, емоційно-експресивне забарвлення, частота і сфера використання ЛСВ.

Слів, що реалізують одну семантичну позицію, може бути одне або кілька. Залежно від числа слів, що мають одне й те ж СЗ, семантичні позиції бувають одночленними і багаточленними, тобто їх глибина дорівнює одному деривату або двом, трьом, чотирьом і т. ін. Саме багаточленні семантичні компоненти СП утворюють ряди словотвірних синонімів.

Явище словотвірної синонімії охоплює десубстантиви майже з усіма СЗ, але найбільш поширене серед іменникових похідних.

У межах десубстантивів із СЗ “демінітивність” засвідчена найбільша кількість рядів спільноосновних дериватів.

Спільноосновні демінутиви перебувають у різноманітних лексико-семантичних і функціонально-стилістичних відношеннях. Одні з них повністю збігаються за своїми лексико-семантичними й емоційно-експресивними особливостями. Пор, наприклад: *доненька* ‘зм.-пестл. до доня’ [8] і *донечка* ‘зм.-пестл. до доня’, не розрізняються вони сферою використання і частотою: “– Матіночко моя! не проклинай же тієї, що була твоєю *доненькою*” (Г. Квітка-Основ’яненко); “Незнайомі <...> питають у матері, в який клас, п’ятий чи шостий, ходить її *донечка*” (Т. Хижняк). Демінутиви двочленного ряду *свекорко*, *свекронько* (виражають значення ‘пестл. до свекор’), тричленного ряду *кумась*, *кумець*, *кумцьо* (‘пестл. до кум’) або чотиричленного ряду *сваток*,

сватонько, сватуньо, сватко ('пестл. до сват') розрізняються ступенем пестливості. Синонімізуються через семантику пестливості (з відчутною градацією) і деривати *сестриця, сестричка, сеструня, сестронька*. Демінутив *сестронька*, на відміну від інших членів ряду, характеризується ще й семантикою зменшеності: 'Все сниться: *сестронька* маленька Перед огнем, та я, та ненька У пізній час' (П. Грабовський). Не розрізняються на семантичному рівні й демінутиви, мотивовані іменником *тато*: *татко, татонько, таточко, татунь, татуньо, татусь, татусьо, татенько, татечко, татульо, татцьо, татухна* ('пестл. до тато'). П'ять останніх дериватів побутують у діалектному мовленні, а похідні *татцьо, татухна* є рідковживаними.

Інші спільноосновні демінутивні похідні нерівнозначні за смисловим обсягом своїх лексико-семантичних структур, місцем та роллю спільних ЛСВ у семантичних структурах. Так, серед демінутивів із твірною основою *баб* повністю збігаються лише значення похідних *бабуня, бабуся, бабця* ('пестл. до баба 1, 2'), але останній поширений здебільшого в діалектному мовленні. Дериват *бабка* єднає з попередніми значення 'пестл. до баба (у 2 зн.)', яке відіграє другорядну роль у семантичній структурі похідного: "Вони регочуть. – Іди, кажуть, *бабко*, додому, ми не те міряємо..." (М. Коцюбинський). Окрім цього, демінутив *бабка* вживається ще і в значеннях 'мати батька або матері', 'заст. жінка, що приймає дітей під час пологів', 'заст. ворожка, шептуха': "Погляди внуків зверталися з тихим, цікавим подихом на *бабку*" (М. Коцюбинський); "Івась занедужав... Усіх *бабок* понакликкала Уляна" (Панас Мирний). Демінутив *бабка* має відмінне від інших спільноосновних демінутивів значення, оскільки мотивований 3-ім ЛСВ твірного *баба* ('розм. взагалі жінка'). Функціональними особливостями мотивованого іменника зумовлена й сфера використання похідного *бабонька* – розмовне мовлення: "Коло тину Ладуриха сусідок збивала: – *Бабоньки!* Ви гарненько придивіться, їй-бо, в Олени щось чортяче єсть" (О. Ковінька).

Помітні семантико-функціональні розходження демонструють лексико-семантичні структури похідних *чоловіченько, чоловічечко, чоловічок*, які мають спільне значення 'пестл. до чоловік'. Це значення єдине лише для демінутива

чоловічечко, який характеризується до того ж і обмеженою частотою вживання: “Чоловіче, чоловіче, *Чоловічечку!* Купи мені льонку За копійчку” (Укр. нар. пісня). Дериват *чоловіченько* функціонує і як пестливе утворення до *чоловік* (у 1 знач.), що споріднює його з іменником *чоловік*, пор.: “– Дивіться, *чоловіченьки*, Які в мене черевиченьки... Оце ж мені панотець покупив, Щоб хороший молодець полюбив” (Укр. нар. пісня). Демінутив *чоловічок* має дещо складнішу лексико-семантичну структуру, виражає реальну зменшеність, на відміну від інших словотвірних синонімів, а пестлива оцінка є супровідною. До того ж дериват *чоловічок* співвідноситься як демінутив із твірним *чоловік* ще і в 3, 4 значеннях, а також може вживатися у значенні ‘дитина’. На базі зменшено-пестливого значення похідне *чоловічок* розвиває вторинне метафоричне значення ‘те саме, що зіниця’, яке обмежене стилістично, носить розмовний характер: “Тепер спинився старий. *Чоловічки* в очах забігали, як у зловленого зрадника” (І. Ле).

Аугментативні словотвірні синоніми відзначаються однотипністю семантико-функціональних відношень. Лексико-семантичні структури більшості спільноосновних аугментативів, незалежно від числа членів ряду, збігаються. Не розрізняються й функціонально-стилістичні характеристики цих похідних. Пор., наприклад: *свекрушище*, *свекрушисько* (‘знев. те саме, що свекруха’); *бабега*, *бабера*, *бабисько*, *бабище* (‘знев.-збільш. до баба 2, 3’); *дідисько*, *дідище*, *дідуга*, *дідуган* (‘збільш. до дідо 2’).

Похідні *чоловічисько*, *чоловічище*, *чолов’яга* синонімізуються у значенні ‘збільш. до чоловік’, яким не вичерпується семантична структура деривата *чолов’яга*. Похідне *чолов’яга* у розмовному мовленні, втрачаючи аугментативну семантику, може вживатися з тим самим значенням, що й твірне *чоловік* у значеннях ‘особа чол. статі’, ‘те саме, що людина’: “Еней, правдивий *чолов’яга*, Побачивши такий нелад, Що вража, зрадивши, ватага Послать фрігійців дума в ад, Кричить: – Чи ви осатаніли!” (І. Котляревський); “– Зять собі й нічого *чолов’яга*, але дочка моя вдалась лиха-прелиха...” (І. Нечуй-Левицький).

Ряди спільноосновних різноформантних десубстантивів зі значенням збірності містять похідні, які відрізняються здебільшого тільки конотаціями та

частотою використання. Наприклад, серед дериватів тричленного ряду *жінва*, *жінота*, *жіноцтво* похідне *жінва* вживається рідше за *жінота*, *жіноцтво*, а *жіноцтво*, своєю чергою, позбавлене конотації зневажливості, властивої іменникам *жінва*, *жінота*. Пор.: “Серед божеств київського пантеону не менше загадковості ховає в собі культ богині Мокоші, єдиної представниці *жіноцтва*” (О. Боровський); “Чоловіки, сонні й пересичені, ліниво смоктали пиво, *жінота* нишком подрімувала” (І. Вільде).

У парі десубстантивів, що реалізують СЗ “недорослість”, похідне *внученя* відрізняється від *внуча* ступенем прояву пестливості: “Дід стоїть проти ікони, Рядом біле *внученя*” (П. Грабовський); “І підростуть малі *внучата* На вольні, радісні жнива” (А. Малишко).

Похідні *дитя* і *дитиня* мають спільну семантику ‘зм.-пестл. до дитина 1-3’. Дериват *дитинча* на базі спільного з попередніми дериватами значення ‘зм.-пестл. до дитина 1’ розвиває переносне метафоричне значення ‘маля тварини’: “Сарна відчула, що попереду в засідці нишкне людина, і тому зупинилася, сподіваючись, що *дитинча* зробить те саме, але козеня не звертало на матір ніякісінької уваги” (П. Загребельний).

Різниця між дериватами *мачушенко* – *мачухівна* проявляється на денотативному рівні і полягає в тому, що вони позначають осіб різної статі, пор.: *мачушенко* ‘син мачухи, брат по батькові, але не по матері’ і *мачухівна* ‘дочка мачухи, сестра по батькові, але не по матері’. Обидва десубстантиви належать до застарілого пласта української розмовної лексики.

Спільноосновні десубстантиви із СЗ “стилістична модифікація” *свекрухна*, *свекрухня*, *свекрушина*, уживаючись у діалектному мовленні, семантично рівнозначні – усі дублюють значення твірного *свекруха*, пор.: “А я, молода, усе діло роблю, Усе діло роблю і *свекрухні* годю” (Укр. нар. пісня); “Прибірайся, *свекрушино*, прибірайся, молодой невісточці сподівайся” (Укр. нар. пісня). Десубстантиви із зазначеним СЗ в інших синонімічних рядах не збігаються за своїми лексико-семантичними та функціонально-стилістичними характеристиками. Так, деривати *братко*, *братуха*, *братій* синонімізуються у значенні ‘те саме, що брат 1’ (‘кожний із синів по відношенню до ін. дітей того

ж батька або матері'). Дериват *братуха* до того ж має таке значення, як брат 3 ('одн. у кличн. ф. фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чол. статі') і виражає фамільярне ставлення до позначуваного: "(Жрець:) Гей, *братухо*, чи й сам ти не з таких?)" (Леся Українка). Похідне *братій* є застарілим і рідко вживається у сучасній українській мові.

Словотвірні синоніми із СЗ "подібність" мають здебільшого нетотожні лексико-семантичні структури. Так, серед похідних, мотивованих іменником *сестра*, семантико-функціонально не диференціюються десубстантиви *сестрички*, *брат-і-сестра*, що є народними назвами перестріча, фіалки триколірної. А похідне *посестра* номінує особу і повністю відрізняється від двох перших, пор.: 'названа сестра або найближча подруга' ("Прощається (Зося) з своєю *посестрою*, яка, пригинаючись, зникає за важкими церковними дверцятами" (М.Стельмах). Подібно деривати *братки*, *брат-і-сестра*, називаючи в народі одні й ті ж рослини – фіалку триколірну, перестріч, відрізняються від інших спільноосновних десубстантивів із СЗ "подібність". Похідні *братан*, *побратим* номінують осіб, однак вони семантично різнозначні, пор.: *братан* 'племінник по батькові, небіж', *побратим* '1) той, хто вступив у побратимство з кимось, названий брат; 2) товариш по боротьбі // соратник по якійсь діяльності' ("У нас залізничників повна родина. В депо працювали мої *братани*" (Л. Первомайський); "Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і *побратим* Григорій" (О. Довженко).

Серед фемінітивних десубстантивів словотвірна синонімія засвідчена лише в 3-х СП (із 21). Члени синонімічних рядів, хоч і мають спільні ЛСВ, однак повністю лексико-семантичні структури всіх похідних не збігаються. Наприклад, спільноосновні деривати *своячка*, *своячениця*, *своякinya* споріднені в значенні 'дружина брата'. Похідне *своячка* вживається ще й у значенні 'родичка', що поширене в діалектному мовленні: "Меланія не доводилась жодною *своячкою* Аркадієві, але все ж родичалася з ним" (І. Вільде). Десубстантиви *своячениця*, *своячка* є рідковживаними в сучасній українській мові.

Спільноосновні деривати із СЗ “виконавець дії, об’єкт якої...” рівнозначні як семантично, так і функціонально. Пор, наприклад: *дітовбивець* ‘той, хто вбиває, знищує дітей’, *дітовбивця*, *дітогубець* ‘те саме, що дітовбивець’ (“Меч свій підніме (батько), Грізний і чистий, – Бить *дітовбивців*, Бити фашистів” (М. Гірник); “Тітлерівська система виховує солдата, ім’я якому – *дітовбивця*”; “Дівчина вся тремтіла. Руки конвульсивно стискалися і розтискалися, наче хотіла вона задушити старого *дітогубця*” (З. Тулуб).

Спільноосновні різноформантні десубстантиви, що реалізують СЗ “носій предметної ознаки”, відзначаються різноманітністю конкретних лексичних значень. Дуже часто через одне спільне СЗ об’єднуються спільноосновні похідні з дуже різними лексичними значеннями. Це пояснюється тим, що СЗ за ступенем абстрагування є більш загальним, ніж значення лексичне.

Десубстантиви, що формують чотирислівний ряд *бабич*, *бабій*, *бабизна*, *бабівщина*, синонімізуються попарно. Так, однозначне похідне *бабич* повністю збігається із похідним *бабій* у 1-му ЛСВ ‘розм. той, хто дуже упадає за жінками’. Десубстантив *бабій* уживається ще й у значенні ‘розм. про нерішучого, розніженого чоловіка’: “Співай про бої, співай про січу. Коли ти справжній кобзар, а не *бабій*” (Панас Мирний). Своєю чергою, *бабизна* і *бабівщина* синонімізуються в значенні ‘заст. майнова спадщина, що залишилася після баби 1’.

Частина спільноосновних похідних із СЗ “носій предметної ознаки” не збігаються в жодному із значень, як-от десубстантиви *батьківщина*, *Батьківщина*, *безбатченко*. Пор.: *батьківщина* ‘1) спадщина від батьків; 2) заст. спадковий маєток’ (“Він одружився, взяв половину *батьківщини* – три шнури поля, та поставив собі хату край села” (М. Коцюбинський)); *Батьківщина* ‘рідний край’ (“Ніхто її (України) не рятує... Козачество гине: Гине слава, *батьківщина*” (Т. Шевченко)); *безбатченко* ‘1) розм., заст. нешлюбна дитина; 2) той, хто не має батьків, сирота; 2) перен., знев. людина, що не має батьківщини або не визнає своїх батьків, попередників’ (“Валя глянула на дитину, на свого малесенького *безбатченка*, що тихо спав коло її розторганого серця” (О. Довженко)),

Серед посесивних спільноосновних ад'єктивів лише похідні *зятів*, *зятній* виражають тотожне значення 'належний зятеві', розрізняючись частотою використання (ад'єктив *зятній* уживається рідше): "Прибулося тещі *зятній* діти колихати" (М. Номис); "Уже й хреститься й молиться, що вирвалась із рук *зятевих*" (Укр. нар. казка).

Взаємовідношення семантичних структур посесивів в інших парах подібні до відношень, які склалися між семантичними структурами похідних *батьків* – *батьківський*. Деривати *батьків*, *батьківський* мають спільне значення 'належний батькові 1': "Він (Лаврін) був менший син у батька, і все *батьківське* добро, по українському звичаю, припадало меншому синові" (І. Нечуй-Левицький). Прикметник *батьківський* уживається й у значеннях 'належний батькам 1', 'власн. батькові, батькам 1, пройнятий любов'ю, ніжний', що виводить цей дериват за межі посесивних утворень. Пор.: "Він запускав пальці в пухнату вовну або з *батьківським* почуттям брав на руки ягня – і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори" (М. Коцюбинський).

Прикметникові похідні *дитинний*, *дитинячий*, *дитячий* із СЗ "загальна відносність" лексико-семантично не розрізняються і мають значення '1) признач. для дітей; 2) власн. дитині, такий, як у дитини; // ірон. незрілий, наївний'. Деривати не збігаються не лише за сферою використання. Похідні *дитинний*, *дитинячий* поширені в діалектному мовленні. Пор.: "В голові все нові... видумки *дитинні*, все сміються сі невинні очі карі та живі" (О. Маковей); "Пані Шумінська полинула думкою в далеке минуле, десь у хвилини наймолодших, *дитинячих* літ" (Н. Кобринська).

Але більшість словотвірних синонімів із СЗ "загальна відносність" мають нетотожні лексико-семантичні структури. Ад'єктиви *жіночий* та *жіноцький*, наприклад, синонімізуються у значеннях 'признач. для жінок, стос. до жінок', 'такий, як у жінок, власн., характерний для жінок'. Близький до прикметників *жіночий*, *жіноцький* у другому спільному значенні й ад'єктив *жіночний* ('який має риси, ознаки, якості, властиві для жінок на відміну від чоловіків'): "Леся Українка... героїнь своїх виводила надзвичайно *жіночними*, привабливими, з активним розумом, діями" (Рад. літературознавство). Прикметник *жіночий* має

до того ж ще й значення ‘який стос. жін. статі, характеризує її’, тоді як прикметник *жіноцький* обмежений розмовним стилем і є рідковживаним.

В ад’єктивній зоні СП іменників *баба, брат, мати, отець, син, чоловік* словотвірні синоніми засвідчені як серед десубстантивів із СЗ “загальна відносність”, так і серед посесивів. Особливістю синонімічних відношень між прикметниковими похідними в таких СП є те, що певна група багатозначних ад’єктивів, виражаючи й різні СЗ (будучи двокомпонентними дериватами), входять одночасно у два ряди словотвірних синонімів. Так, наприклад, похідне *бабський* у значенні ‘належний бабі 3’ синонімізується з посесивом *бабин*: “Ой не гудьте мене, що я на ці збори прителіпалась, – мовляв, хай *бабине* слово почують” (Ю. Яновський); “Ох, і перепаде мені від Сергія за мій *бабський* язик” (А. Головка). Ад’єктив *бабський* може виражати й родову належність (‘належний бабам 3’), а *бабин* – мати значення ‘належний бабі 1, 2’: “Дрижачі *бабські* тоненькі голоси розляглись по садку” (І. Нечуй-Левицький); “Хлопець аж спотикається за саннями у ковзких *бабиних* шкарбанах” (О. Гончар). Похідне *бабський* водночас вступає в синонімічні відношення з дериватом *баб’ячий*, що виражає СЗ “загальна відносність”, пор.: *бабський* ‘влас. бабам, жінкам, жіночий’, *баб’ячий* ‘такий, як у баби 3, влас. бабі, бабам 3’ (“Зморшкувате *баб’яче* обличчя дідугана почервоніло від хвилювання” (О. Донченко)).

Серед дієслівних похідних виявлене незначне число словотвірних синонімів: *бабити* – *бабувати*, *кумувати* – *куматися* (СЗ “бути кимсь, поводитися, як особа...”), *збабитися* – *збабіти*, *дитиніти* – *дитинитися* (СЗ “ставати подібним до особи...”).

Дієслова в синонімічних парах розрізняються функціонально-стилістичними особливостями або ж обсягом лексико-семантичних структур. Так, десубстантиви *бабити, бабувати* мають тотожне значення ‘заст. бути бабою 6; приймати дітей під час пологів’, але дієслово *бабити* поширене лише в розмовному мовленні: “Свекруха моя в його сина *бабила*” (Б. Грінченко).

Дієслова *збабитися, збабіти* мають лише один спільний ЛСВ ‘зневажл. стати м’якосердим, надмірно чутливим’: “А коли б і зважили (козаки) на його горе, – старшина скористалася б з цієї нагоди, сказала б, що він (гетьман)

збабився, що ладен він лити козацьку кров заради власного щастя” (З. Тулуб); “Та розбійники не слухали його довше, – Одурів чоловік! – Бурчали вони. – Попався між баб і сам *збабив* відразу!” (І. Франко). Лексико-семантична структура деривата *збабити* містить ще й інший, другий за порядком, ЛСВ ‘*фам. стати схожим на бабу 2*’: “Справді, він якось *збабив*, зморшкуваті обвислі голені щоки робили його подібним коли не до жінки, то принаймні до євнуха” (Є. Полторацький).

Усю різноманітність відношень між лексико-семантичними структурами синонімічних дериватів можна звести до кількох основних типів і виділити такі групи словотвірних синонімів: 1) слова, які нічим не розрізняються між собою; 2) слова, які, маючи однакові лексичні значення, відмінні конотаціями, емоційно-експресивним забарвленням, частотою і сферою використання; 3) слова, що мають спільне одне чи кілька значень, протиставляються іншими компонентами лексико-семантичних структур; 4) слова, що мають різні значення.

Література

1. Більшість дериватологів трактує словотвірну парадигму як мікросистему похідних, мотивованих однією твірною основою на одному ступені творення. Див., наприклад: Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – С. 12-21.
2. Клобукова Л. П. Специфика парадигматических отношений в словообразовании: на материале словообразовательной парадигматики русских прилагательных / Л. П. Клобукова // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. - Филология. – 1981. – № 6. – С. 19-27.
3. Клобукова Л. П. Словообразовательное гнездо и словообразовательная парадигма / Л. П. Клобукова // Русский язык в школе. – 1983. – № 5. – С. 79-82.
4. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
5. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
6. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська. Л. О. Родніна. – К. Наук. думка, 1982. – 170 с.
7. Соина Г. И. К отношениям внутри компонентов и между компонентами словообразовательной парадигмы / Г. И. Соина // Парадигматические и

синтагматические отношения в лексике и фразеологии. – Ростов н/Дону, 1981. – С. 11-17.

8. Тут і далі лексико-семантичні структури десубстантивів подаються за Словником української мови в 11 т., Словником української мови Б. Грінченка; використано також матеріали картотеки Словника мови художніх творів В. Стефаника (Прикарпатський університет).

Опубл.: *Семантика мови і тексту : зб. статей VI Міжнар. наук. конф., 26-28 вересня 2000 р. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 384-389.*